

NEMA KAPITALIZMA BEZ NACIONALIZMA

Da bismo razumjeli uzroke naizgled spontane erupcije nacionalizma u Bosni i Hercegovini, te da bismo pristupili razmatranju političkog modela u okviru kojeg bi ovaj proces eventualno mogao biti stavljen pod poželjan stepen kontrole, nužno je da ga stavimo u širi historijski i geopolitički kontekst koji je nastao kao posljedica propasti komunizma. Kao i u slučaju postfeudalnih društava iz 18. i 19. stoljeća, nagli uspon buržoazije i uspostavljanje kapitalizma su se i u postsocijalističkim društvima pri kraju 20. stoljeća u potpunosti poklopili sa naglim usponom nacionalizma i uspostavljanjem nacionalnih država, što je redovito bivalo praćeno raspadom svih složenih, nenacionalnih država.¹ U oba historijska i socijalna konteksta ideologija nacionalizma poslužila je kao paravan za legitimizaciju prisvajanja ekonomskih resursa i zaposjedanja državnog aparata od jedne društvene klase, rastuće klase kapitalista.

Unutar ovog ideološkog konstrukta, uz pomoć jednostavnog logičkog trika, parcijalni klasni interesi su *a priori* legitimirani tako što su već na nominalnom nivou predstavljeni kao univerzalni interesi cjelokupnog društva: sama klasa, kao manjinski dio društva, nominirana je kao „nacija“, a „nacija“ je koncipirana kao virtuelni avatar koji simulira samo biće društva; tako je i preuzimanje vlasti i ekonomskih resursa od jedne klase predstavljeno kao „nacionalna revolucija“, kao akt kojim cjelokupno društvo ostvaruje svoje biće i ostvaruje se kao „nacija“, stvarajući „vlastitu“, „nacionalnu državu“. Na ovakav logičko-ideološki trik, naravno, nije nasjeo jedan Karl Marx: on je ovakve društvene promjene posmatrao isključivo kao „buržoasko revolucije“, a njihove proizvode kao „buržoasko države“, države stvorene da služe interesima klase kapitalista. Međutim, mnogobrojne generacije prije i poslije Marxa nisu prozrele ovaj trik, a u svim dijelovima svijeta gdje je kapitalizam ostvario dominaciju, ideologija nacionalizma učinila je da one povjeruju da virtuelni avatar nazvan „nacija“ predstavlja jedini prirodan oblik društvene egzistencije, da država projicirana kao vlasništvo tog avatara (a koja u praksi funkcioniše kao vlasništvo klase koja je sebe projicirala u njega) predstavlja jedini prirodan oblik političke organizacije, te da pojedinačni, privatni interesi jedne klase predstavljaju opće, javne interese cjelokupnog društva. Klasa kapitalista je tako uspostavila ideologiju nacionalizma kao neupitnu društvenu religiju, gdje „nacija“ igra ulogu neupitnog božanstva i gdje apriorni legitimitet ima ona vlast koja propagira tu religiju i sebe identificira kao sveštenstvo koje služi tom božanstvu. I dok je zatvorila društva u virtuelne granice „nacija“ i teritorijalne granice prema njima skrojjenih država i dovela ih time u stanje međusobne ideološke i fizičke izolacije, klasa kapitalista je uspostavila vlastitu strukturu mimo tih granica, kao

¹ Padom Berlinskog zida i univerzalnim širenjem neoliberalnog kapitalizma u zemljama nekadašnjeg komunističkog bloka, u ovom dijelu svijeta je došlo i do napuštanja klasnog, nenacionalnog principa državne organizacije i univerzalnog širenja modela nacionalne države. Prije svih, socijalistička Njemačka demokratska republika je, ostajući bez klasnog principa na kojem je bila zasnovana, izgubila i svoj *raison d'être* u odnosu na kapitalističku Saveznu Republiku Njemačku, te su se one neminovno stopile u jedinstvenu nacionalnu državu – po definiciji, unutar kapitalističkog poretka nije bilo mjesta za dvije njemačke (tj. nacionalne) države, nego samo za jednu. Također, nisu mogle opstati ni države konstituirane kao savezi etničkih zajednica (kao savez Čeha i Slovaka u slučaju ČSSR, kao savez Rusa, Ukrajinaca, Bjelorusa, Gruzijaca, Azera, Kazaha itd. u slučaju SSSR, kao savez Slovenaca, Srba, Hrvata itd. u slučaju SFRJ) utemeljeni na pretpostavljenoj klasnoj, transetničkoj povezanosti njihovih radničkih klasa: slabljenjem koncepta klasne povezanosti, unutar ovih zajednica neminovno je jačao koncept njihove teritorijalno-državne (tj. nacionalne) parcijalizacije i separacije, te su se u procesu uspostavljanja kapitalističkog poretka sve one zaokruživale u obliku suverenih nacija sa svojim nezavisnim nacionalnim državama.

jedinstvenu transnacionalnu mrežu, stvarajući na taj način uslove za trajnu ekstra eksploataciju izoliranih jedinica.² No, iako je ideologija nacionalizma po svojim pretenzijama i dometima duboko univerzalistička, nacionalizam u nezapadnim evropskim zemljama – gdje, naravno, spadaju i BiH i ostale zemlje bivše Jugoslavije – ima i neke specifične karakteristike. Usljed produženog prisustva tradicionalnih imperija (Habsburške, Otomanske i imperije Romanova) na njihovim teritorijama, nacionalizam se u njima relativno kasno pojavio u poređenju sa zemljama svog porijekla, Engleskom iz 17. stoljeća i Francuskom iz 18. stoljeća. Kao takav, nacionalistički diskurs tu nije ni uspio da se učvrsti kao svakodnevna rutina i tako stekne manje ekscesne forme (kao ni kapitalizam, koji je ostao na nivou Marxove „prvobitne akumulacije kapitala“). S obzirom da je većina ovih nezapadnih društava bila dugo izložena religijskom prozelitizmu spomenutih imperija, ona su uglavnom prihvatila lokalne konfesionalne identitete (obično ali ne i nužno udružene sa etnolingvističkim) kao najsigurnije temelje za razvoj vlastitih nacionalističkih projekata. Ovi identiteti bili su obično postavljeni i učvršćeni u opoziciji prema rivalskim religijskim narativima (i onim lokalnim i onim imperijalnim), ali također i prema deklariranom sekularizmu zapadnih nacionalističkih projekata. Sa konačnom propašću tradicionalnih imperija, ovaj religijski ekskluzivizam (obično udružen sa etničkim) neminovno je učinio rivalstvo između lokalnih nacionalističkih projekata gotovo nepomirljivim, tako da je isključivi etnoreligijski nacionalizam potencijalno zadržao centralnu poziciju u političkim procesima unutar ovih društava čak i u toku njihove uključenosti u blok komunističkih zemalja tokom hladnog rata, da bi po njihovom povratku u kapitalističku orbitu tu centralnu poziciju u potpunosti (re)afirmirao.

Ideologija nacionalizma u svom zaokruženom obliku započela je prodor u Bosnu i Hercegovinu polovinom 19. stoljeća pod uticajem etnoreligijskog nacionalizma u Srbiji, kao i s pojavom početnih elemenata kapitalizma unutar urbane socijalne strukture u BiH. Iako je i Pokret za autonomiju Bosne (1831–1832) nesumnjivo sadržavao određene protonacionalističke ideje, ovaj začetak autentičnog bosanskog nacionalnog projekta nije bio zasnovan na religijskom nego na historijsko-teritorijalnom konceptu izgradnje nacionalnog identiteta, nekarakterističnom za nezapadne evropske zemlje i time se može objasniti njegova slabost i neuspjeh u odnosu na rivalske lokalne nacionalne projekte, prije svega onaj iz Srbije, koji su koristili religijski identitet kao sredstvo nacionalne identifikacije. To pokazuje i činjenica da je u početku, pod uticajem ideja Vuka Karadžića (koji je i sam bio pod uticajem njemačkog etnolingvističkog nacionalizma), srpski nacionalizam neuspješno nastojao da identificira kao pripadnike srpske nacije sve one koji su govorili jezikom koji je bio zajednički u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Hrvatskoj, kako bi se mogle legitimirati ekspanzionističke pretenzije Srbije na ove teritorije (slijedeći osnovni princip nacionalizma, da svi pripadnici jedne nacije treba da žive u jednoj nacionalnoj državi). No, kao i u ostalim nezapadnim zemljama, i ovdje se etnoreligijski koncept nacionalne identifikacije potvrdio kao znatno čvršći temelj za realizaciju i ekspanziju nacionalnog projekta, te je nakon početnih konceptualnih lutanja srpski nacionalizam na kraju uspio u svom nastojanju da se pripadnici pravoslavne konfesije u ovim zemljama identificiraju kao pripadnici srpske nacije i da time praktično postanu dio projekta priključenja Srbiji teritorija na kojima žive.

2 Upravo ovakva, transnacionalna struktura klase kapitalista navela je Marxa da ustvrdi da se njenoj dominaciji moguće suprotstaviti samo uz pomoć slične transnacionalne strukture kakvu bi formirala radnička klasa. Marxu je bilo jasno da radnička klasa svoju eksploataciju ne može otkloniti u stanju izolacije unutar granica „nacije“.

Iako su konstitutivni principi Austro-Ugarske monarhije, koja je 1878. okupirala BiH, u načelu bili suprotstavljani principima nacionalizma, ova istrošena imperija već je prethodno učinila ključne koncesije mađarskom nacionalnom projektu, transformirajući se u hibridnu kombinaciju imperije i dvonacionalne države, a unutar njenih granica su bili znatno ojačali i češki i hrvatski nacionalizam.³ Također, ovakva hibridna kapitalističko-aristokratska država je donijela u bosanskohercegovačke gradove i elemente razvijenog kapitalizma, što je učvrstilo socijalni temelj za dalji prodor srpskog i hrvatskog nacionalizma među urbanim pravoslavnim i katoličkim stanovništvom u BiH. Pored ovih isključivih etnoreligijskih nacionalizama, u BiH se – kao prethodno u Srbiji i Hrvatskoj – također pojavila i rivalska koncepcija južnoslavenskog etnolingvističkog nacionalizma sa projektom stvaranja jedinstvene države Južnih Slavena i njihove zajedničke jugoslavenske nacije. Iako su dominantne međunarodne sile podržale osnivanje ovakve države nakon Prvog svjetskog rata kao i njen opstanak nakon Drugog svjetskog rata, etnolingvistički koncept jugoslavenske nacije nikada nije uspio da odnese definitivnu prevagu nad etnoreligijskim konceptom koji su forsirali srpski i hrvatski nacionalizam. Socijalistička Jugoslavija, naravno, nije promovirala nacionalnu homogenost nego solidarnost radničke klase kao svoj zvanični konstitutivni princip. No, prihvatajući federativno uređenje, SFRJ je napravila koncesije u odnosu prema različitim konceptima nacije i nacionalizma – etnoreligijskom u slučaju Srbije i Hrvatske i pravoslavnog i katoličkog stanovništva u BiH, etnolingvističkom u slučaju Slovenije i Makedonije, kao i historijsko-teritorijalnom, tj. građanskom u slučaju Crne Gore, dok je BiH ostavila kao neizdiferenciranu zonu uticaja srpskog i hrvatskog nacionalizma. Stoga je kretanjem SFRJ u pravcu kapitalističkog uređenja sve više jačao etnoreligijski koncept srpskog i hrvatskog nacionalizma, a konačni trijumf kapitalizma doveo je do njenog raspada na nacionalne države, uz oružani sukob oko teritorijalnog zaokruživanja srpskog i hrvatskog nacionalnog projekta na dijelovima BiH gdje je većinu trebalo da čini pravoslavna odnosno katolička populacija. Raspadom SFRJ nezavisna BiH kao nenacionalna država pojavila se kao anomalija unutar strukture međunarodnog kapitalističkog poretka i sve do danas nisu prestale inicijative – ne samo srpskog i hrvatskog nacionalizma, nego i uticajnih međunarodnih krugova koji promoviraju univerzalnost kapitalističkog poretka – da ova anomalija bude otklonjena tako što će njena teritorija biti podijeljena između srpskog i hrvatskog nacionalnog projekta.

U slučaju primjene takve etnoreligijski koncipirane nacionalne konstrukcije, sporno ostaje pitanje zaokruživanja etnoreligijskog nacionalnog identiteta muslimanske populacije u BiH. Ni za vrijeme austrougarske okupacije, ni za vrijeme prve i druge Jugoslavije, striktno govoreći, izvorni religijski identitet muslimanskog stanovništva u BiH nije bio transformiran u nacionalni, jer nije bio zaokružen uz pomoć ideje stvaranja nacionalne države, nego je zadržao samo svoje primarne kulturno-tradicijske distinktivne karakteristike. Kod ove populacije je nacionalni identitet konstruiran u inicijalnom obliku tek kada je njegova politička elita na čelu s Alijom Izetbegovićem kao svoj programski cilj odredila etnoreligijski čistu „muslimansku državu“, te se u tom kontekstu opredijelila da samu populaciju preimenuje u „Bošnjake“, kako bi i nominalno legitimirala svoje pretenzije na dijelove Bosne i Hercegovine gdje ova populacija predstavlja statističku većinu.⁴

3 Hrvatski nacionalizam je odabrao etnolingvistički identitet kao svoj distinktivni princip u odnosu na rivalski mađarski i slovenski nacionalizam, dok je kao distinktivni princip u odnosu na srpski nacionalizam odabrao etnoreligijski identitet.

4 Postavlja se ipak pitanje u kojoj mjeri je ovaj identitet zaista zaokružen kao nacionalni, jer većina ovog stanovništva je prihvatila svoje preimenovanje u „Bošnjake“, ali nije postala svjesna da je njena politička elita ovu promjenu uvela u okviru projekta stvaranja separatne nacionalne države, koja bi mogla nastati jedino putem podjele

I u ovom slučaju, koncept ekskluzivne etnoreligijske nacije, slijedeći projekt vlastite nacionalne države, pojavio se u trenutku uspostavljanja kapitalističkog poretka i do sada se pokazao jačim u odnosu na nedovoljno prisutni historijsko-teritorijalni, tj. građanski koncept bosanske nacije koji bi uključivao različite religijske identitete.

Iskustvo BiH kao nenacionalne države pokazalo je da su međunarodni krugovi koji zagovaraju univerzalni kapitalistički poredak u načelu spremni prihvatiti opciju njene konačne podjele između srpskog i hrvatskog nacionalnog projekta, uz stvaranje minijature etnoreligijske nacionalne države za muslimansko stanovništvo. Do sada je bilo manje vidljivo da bi ti krugovi u načelu bili spremni pružiti podjednaku podršku i opciji konstituiranja jedne multireligijske nacije zasnovane na građanskom principu, budući da ta opcija nije imala adekvatnu promociju od domaćih političkih snaga. Naprotiv, domaće snage, čak i kada nemaju takvu namjeru, redovito promoviraju prvu opciju insistirajući na tome da bosanskohercegovačke etnoreligijske zajednice obavezno nazivaju „nacijama“. Svugdje u svijetu taj termin izričito podrazumijeva jedan specifičan ugrađen konstrukcioni princip, prema kojem svaka formacija koja se naziva „nacijom“ pretendira da posjeduje suverenitet i stvara vlastite zakone, to jest da posjeduje vlastitu državu. Stoga svako prizivanje „tri nacije“ na tlu BiH nužno priziva i po definiciji legitimira projekte zaokruživanja tri nacionalne države, praćene neminovnim sukobima – u ovom slučaju, priključenje sadašnje Republike Srpske Srbiji, priključenje ratne Herceg-Bosne Hrvatskoj i zaokruživanje nacionalne države za Muslimane/Bošnjake. Bez obzira na to da li većina pripadnika ove tri etnoreligijske zajednice podržavaju ove projekte i njihove implikacije ili ne, već samom javnom i oficijelnom upotrebom termina poput „tri nacije na tlu BiH“ ti projekti aksiomatski stižu i zadržavaju legitimitet i načelnu podršku relevantnih međunarodnih krugova koji model nacionalne države tretiraju kao univerzalnu normu.

Domaće političke snage su do sada nalazile jasne interese u ovakvoj praksi: one su se na fonu javnog sukoba tri nacionalistička programa svrstale u tri naizgled odvojene kapitalističke oligarhije, koje na nejavnom nivou zapravo funkcioniraju kao jedinstvena mreža za uzajamnu podršku, održavajući privid jačanja međusobnog sukoba u cilju učvršćivanja sopstvene vlasti. Sve dok ovaj privid sukoba vrši tu funkciju, on se održava i ove snage ne vide svoj interes u njegovom prevazilaženju i konstituiranju jedinstvene multireligijske, građanski koncipirane nacije, te ova koncepcija i ne dobija njihovu podršku. Stoga jačanje ove koncepcije zahtijeva jačanje nove, proizvodno i izvozno orijentirane kapitalističke elite, koja će savladati dominaciju tri postojeće rentijerske oligarhije, ali prije svega zahtijeva da se vladavini ovih oligarhija suprotstave svi potencijalni protivnici njihove politike permanentnog sukoba, zastoja i stagnacije. A logično ishodište otpora ovakvoj politici nalazi se u promjeni ukupne paradigme i promoviranju koncepcije građanske solidarnosti, umjesto koncepcije etnoreligijskog rivalstva i sukoba, dakle, u primjeni koncepcije jedinstvene nacije građanskog profila umjesto koncepcije tri permanentno sukobljena etnoreligijski zasnovana nacionalizma.

Napuštanje dosadašnje prakse permanentnog sukoba i preoblikovanje identiteta postojećih etnoreligijskih zajednica uz puno uvažavanje svih njihovih kulturno-tradicijskih distinktivnih karakteristika, ali uz odbacivanje državotvornih pretenzija koje implicira termin „nacija“, otvorilo bi prostor za stvaranje zajedničkog identiteta zasnovanog na svijesti o zajedničkim interesima

BiH između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog nacionalnog projekta. Ovo stanovništvo u ogromnoj većini ne prihvata takvu podjelu BiH i svoj identitet i dalje tretira kao kulturno-tradicijski, ali ne i kao nacionalno-državotvorni.

koji se nalaze unutar okvira življenja u zajedničkoj državi. Ukoliko građani BiH u većini uspiju identificirati zajedničke interese umjesto slijeđenja obrasca permanentne borbe za zaokruživanje tri zasebne etnoreligijske nacionalne države, ova svijest – utemeljena na konceptu građanske solidarnosti, a ne na konceptu etnoreligijske homogenosti i sukoba – u punoj mjeri bi se mogla oblikovati kao bosanski ili bosanskohercegovački nacionalni identitet, tako da bi se i zajednička država mogla oblikovati kao stabilna nacionalna država koja ne bi predstavljala anomaliju unutar međunarodnog kapitalističkog poretka nacionalnih država, jer trebamo biti svjesni da prisustvo kapitalizma kao modela podrazumijeva prisustvo nekog od oblika nacionalizma; pitanje je samo koji koncept konstrukcije nacionalnog identiteta odaberemo. A treba imati u vidu da proces konačnog razdvajanja u tri etnoreligijski zasnovane nacionalne države podrazumijeva dalju destabilizaciju, uz moguće nove nasilne rasplete.

Dr. Zlatko Hadžidedić